

A GENDER FOGALMA

BIOLÓGIAI NEM ÉS TÁRSADALMI NEM

A *gender* fogalmának összetettsége etimológiai jelentéseiből is levezethető. Magában rejt egyrészt a latin *generare* igének, másrészt pedig a fajtát (*genre*) jelölő főnévnek az implikációit. Ennélfogva egyaránt utal létrehozási folyamatra és sajátosságok osztályára. Egyébként mint fogalom elsődlegesen az irodalomtudomány és főként a grammatika tartozéka, utóbb kerül be a feminista szóhasználatba és természetesen új jelentésekkel gazdagodik (Braidotti, 1994). Sokszor angolszász formájában épül be a világ különböző nyelveibe, mert szinte lefordíthatatlan, illetve a fordítás helyi eredeti jelentései nehezítik más értelemben való használatát. Elég ha azokra a bonyodalmakra (és lekezelő iróniákra) gondolunk, amit a magyar „nem” szó, vagy a román „gen” nyelvtani nemekre utaló kifejezése implikál.

A fogalom feminista jelentéstörténetének kezdeteit de Beauvoir (1949) nevéhez kötik, aki „a valaki nem nőnek születik, hanem nővé válik” felismerésében előrejelezte a biológiai nem (*sex*) és a társadalmi nem (*gender*) megkülönböztetésének analitikus és politikai hasznát. A *gender* fogalmának elsődleges célja kétségtelenül az volt, hogy megkérdőjelezze azoknak a magyarázatoknak az érvényességét, amelyek a szexuális különbséget és a nemek közti egyenlőtlenségeket „természetes”, biológiai okokra vezették vissza. Avagy amelyek a „biológia az sors”-szerű determinizmusokkal akarták nyugtázni a megváltoztathatatlannak hitt/akart rendet. Sokak által nem kedvelt mellékhatása pedig az lett, hogy használata elütötte a feminista diskurzus politikai életét, semlegesítette a nők elnyomásáról és alárendelődéséről szóló közéleti és tudományos értekezést, mintegy egyneműsítette a nőiségről és férfiségről való beszéd tétjét. Tankönyvem második fejezetében, a feminista antropológiáról szólva, visszatérek még annak tárgyalására, hogy miért egyszerre jogosak és jogtalanok ezek a félelmek, avagy miként lehet a *gender*-elemzést mind feminista, mind pedig nem-feminista módra végezni.

Most azonban a biológiai nem és a társadalmi nem megkülönböztetésének előnyeire és hátrányaira mutatnék rá. Mindenekelőtt hadd hangsúlyozzam: a *gender* szerinti megkülönböztetés egyetemes jelenség, mint ahogyan a nemek közti munkamegosztás is, de az egyes nemeknek tulajdonított jelentések és megosztott feladatok tartalmának a meghatározása kultúránként változó (Oakley, 1997). Amint a fentiekben kiemeltem, a nemek közti különbségek társadalmi és kulturális létrehozatalának felismerése óriási lépés volt a nők hátrányos helyzetét

és alárendelt státusát kritikailag elemző paradigmák irányába. A feminista irodalom első lépésben azzal volt elfoglalva, hogy e konstrukció folyamatát és következményeit, valamint a mögöttes érdekeket leleplezze. Ezért szinte érintetlenül hagyta a biológiai nem kérdéskörét, feltételezván, hogy az a „természet rendjéhez” tartozik. Amint az alábbi paragrafusokban látni fogjuk, inkább a nemi identitás, a nemek közti kapcsolatok és a nemi rend (*gender order*) társadalmi megkonstruálásával volt elfoglalva. Mielőtt bemutatnám miként történt mindez, megelőlegeznék egy későbbi fejleményt, nevezetesen azt, amely megfordította a *sex* és a *gender* közti kapcsolat logikáját, mondván, hogy nem az utóbbi épül rá az előbbire társadalmilag elfogadott és kulturálisan érvényes jelentésekben, hanem inkább az előbbi is (vagyis a biológiai nem is) a *gender* terméke (Delphy, 1993). Ahhoz azonban, hogy megtörténjen ez a megfordítás, arra volt szükség, hogy az elemzők előbb tisztázzák: a *gender* nem automatikusan nő ki a biológiai nemből, nem a természet „természetesen” történő kulturális feldolgozása, hanem a társadalomba ágyazott (anyagi és kulturális) hatalmi rendszereknek a terméke. Mivel a *gender* uralmi rendként működik, ezért nem csak a társadalmi nemet, hanem a biológiai nemet is létrehozta.

A SZEXUÁLIS VÁGY TÁRSADALMI KONSTRUKCIÓJA

A *sex* tehát, mint a hormonokra és reproductív szervekre utaló fogalom, együtt a szexuális vágyakozással és szexuális orientációval az ember esetében társadalmi produktum, magán hordozza a természetről való kulturális gondolkodást. Soha nem pusztán biológiai tényként működik és szervezi a kapcsolatokat, hanem azokban az értelmezésekben él, amelyeket a társadalom kidolgoz és egy adott ponton „normálisként” elfogad. A két biológiai (és társadalmi) nem megkülönböztetése pedig nem „csak” különböző tulajdonságok hozzárendelését jelenti például a nőinek és férfiak nevezett hormonokhoz, szexuális vágyakozáshoz, társadalmi szerepekhez és tevékenységekhez, hanem ezek rangsorolását is implicálja. A különbségtétel, avagy bizonyos értékek hozzárendelése a nőiséghez és a férfiséghez, valamint ezen értékek rangsorolása egyszerre történik, mondja Delphy. Mivel az értékek nem léteznek hierarchikus szerveződésükön kívül, ezért nem csak az nem igaz, hogy a *sex* megelőzi a *gender*-t, hanem az sem, hogy a különbség megelőzi a hierarchiát, inkább az van, hogy az utóbbi hozza létre az előbbit. A maszkulinitás és a femininitás annak a társadalomnak a termékei, amelyek eleve bizonyos nemek közti rangsorra épül, a rangsorolás és a dichotómiákban való gondolkodás pedig a maga során szintén nem az emberi gondolkodás természetes tulajdonsága, hanem társadalmilag kondicionált világlátás.

Ha úgy tetszik, a szexuális viselkedés és vágyakozás az ember „természetes” tartozéka, azonban ennek társadalmi értelmezése és ellenőrzése koronként és helyenként változik. Egyébként a szexualitásnak mint az identitás (egyik) alapjának

a tételezése egy hosszas történeti folyamat eredménye, a társadalomnak egyfelől a keresztény egyház, másfelől pedig az orvostudomány, a szexológia és a büntetőjog általi ellenőrzéséből származik (Rahman, 2000). Ezek hatásán kívül az emberek a szexualitást egyszerűen vágyakozásként élhetik és élhették meg, nem foglalkozva azzal, hogy ez osztályozásuk és netalántán a „normalitásból” való kirekesztésük alapja lehet.

A homoszexualitás (és vele együtt a heteroszexualitás) csak akkor válik „problémává”, illetve identitás-kategóriává, amikor a különféle intézmények és diskurzusok elkezdik meghatározni az elfogadható szexuális kapcsolatot és vágyakozást, az ettől eltérő gyakorlatokat pedig hol bűnnek, hol pedig betegségnek nyilvánítják ki, az ettől „szenvédőket” pedig ennek megfelelően próbálják büntetni vagy gyógyítani. Rahman szerint a szexuális viselkedés és vágyakozás alapján történő erkölcsi megkülönböztetést a szexualitásra úgy tekintő kereszténység idézte elő, mint amit legfennebb az emberi faj reprodukciójának szükségessége tesz elfogadhatóvá. A 19. századtól erre felele ezt erősítette a természet- és orvos-tudományoknak az az erőfeszítése, amely az „abnormális” viselkedésre kereste a választ, miközben a prokreatív szexuális kapcsolatot igyekezett orvosi érvekkel alátámasztani. Ennek következtében a homoszexuális sajátos emberi „fajtává” változott, akit természetellenesnek, sterilnek és férfiatlannak bélyegeztek, még mielőtt a prokreációban részt vevő kapcsolatot heteroszexuálisnak neveztek volna. A vágyakozás ilyen osztályozásával kezdődően a vágyat az egyénben lokalizálták, ami ahhoz vezetett, hogy az egyéneket szexuális viselkedésük által kezdték beazonosítani. A szexualitás többé már nem egyszerűen a tényleges viselkedésre utalt, hanem a személy identitás-jegye, belső és veleszületett esszenciája lett. A konstruktivista szemlélet megjelenése tette lehetővé annak kimutatását, hogy a szexuális identitás is társadalmilag konstruált, az emberek egymás iránti vágyakozásából és ennek kulturális értékeléséből jön létre, többek között a homo- és heteroszexualitásnak mint osztályozási (hatalmi) rendszer működésének következtében.

GENDER MINT NEMI IDENTITÁS

Mivel az egyén beleszületik bizonyos társadalomba, első lépésben a családon és a szülőkön keresztül, később az iskola és a kortárs-csoport közvetítésével, majd a munkahelyen, az élettárral fenntartott kapcsolatban, médián, egyházon és számos más intézményen keresztül tanulja meg mit jelent nőnek, illetve férfinak lenni, melyek a nőiességnek illetve a férfiasságnak a velejárói. Mindegyik társadalomra érvényes az, hogy kidolgozza a nemi identitásról való tudás tartalmát és szabályait, az emberek rendelkezésére bocsátja az erről való gondolkodásban használatos szimbólumokat, sőt kötelezővé teszi számukra az általa elfogadhatónak tartott normatív ideológiákat. A kulturális reprezentációk és az ezeket értelmező doktrínák mellett a *gender* fogalma vonatkozik mind a nemiséget szabályo-

zó társadalmi intézményekre és szervezetekre, mind pedig ennek szubjektív megélésére is (Scott, 1986).

Ezek szerint a *gender* mint nemi identitás egyrészt az egyéneken kívüli „objektív” intézményekben, diskurzusokban, reprezentációkban, másrészt pedig az egyéneken belüli „szubjektív” tapasztalatokban létezik, pontosabban ezek folyamatos kölcsönhatásából nyeri el különféle jelentéseit. Igaz ugyan, hogy az emberek számára „objektív” adottak a beélhető identitás-kategóriák, de az is igaz, hogy ezek csak a folyamatos „szubjektív” használatukon és értelmezésükön keresztül jönnek létre, maradnak fenn vagy, esetenként, változnak meg. Az objektív és a szubjektív, a külső és a belső tehát egymáson keresztül működik, és ezt az egész folyamatot tulajdonképpen a társadalmi viszonyok és a hatalmi rendek, pontosabban az utóbbi (anyagilag és szimbolikus) eszközeit kezükben tartó emberek (is) irányítják. Persze a maguk során a nemi identitást meghatározó kulturális reprezentációk és társadalmi intézmények is részei az uralmi rendnek, kezdve attól, hogy ezek alapvetően két, egymástól jól elhatárolt kategóriába kényszerítik osztályozni az embereket és folytatva azzal, hogy milyen (elfogadható, ún. „normális” és megengedhetetlen, ún. „deviáns”) tulajdonságokat és tevékenységeket engednek meg az egyik, illetve a másik alá rendelni.

Az angolszász irodalomban az általunk fentiekben „objektívnek” nevezett identitás-dimenziót a *subject position*, az identitás „szubjektív” létmódját pedig a *subjectivity* fogalmával jelölik meg. Hall (1992 és 1996) szerint az identitás nem más mint a kettő közötti ideiglenes kapcsolódások sorozata, vagyis maga az identifikáció folyamata. Ennek az elképzelésnek a mintájára a nemi, az etnikai és más identitások nem egyszerűen tulajdonságok rendszerei, hanem ezek létrehozatalának és fenntartásának gyakorlatai is. Nem belső esszenciák, hanem társadalmi és kulturális mechanizmusok, az emberek egymáshoz és a számukra felkínált ideológiai reprezentációkhoz és társadalmi pozíciókhoz való viszonyulásának termékei. Ezek az identitások tehát egyrészt a mindezt megélő mindennapi tapasztalatok, másrészt pedig a viszonyulások lehetséges rendjét fenntartani igyekvő osztályozási rendszerek formájában léteznek. Egy komplex (nemi) identitás-vizsgálatnak mindkét vonatkozásra figyelnie kell. Mint ahogyan azt is ki kell hangsúlyoznia, hogy milyen cselekvési erejük (*agency*) van az egyéneknek a számukra meghatározott identitás-kategóriák közötti választás, ezek beélése és sajátos értelmezése, vagy akár megváltoztatása tekintetében. Ennek tárgyalására a tankönyv második fejezetében feldolgozott antropológiai szakirodalmon keresztül még visszatérünk (Moore, 1988 és 1994).

GENDER MINT A NEMEK KÖZTI KAPCSOLATOK ÖSSZESSÉGE

A *gender*-perspektíva egyik újítása a *women's studies*-al szemben éppen az volt, hogy felhívta a figyelmet arra, hogy a nők státusát, munkáit, gondolkodásmódját stb. nem lehet önmagában vizsgálni, hanem mindig viszonyítani kell a férfiak megfelelő téren mutatott jellemzőihez. Ezért nem meglepő, hogy a *gender* fogalma a nemi kapcsolatokra is, és nem csak a társadalmilag létrehozott nemi identitásokra utal, annál is inkább, mert az utóbbiak mindig az előbbiek keretében alakulnak. A nemi kapcsolatok nem szűkülnek le a nők és férfiak közti viszonyokra, hanem a nők és nők, valamint a férfiak és férfiak közti kapcsolódásokat is magukban foglalják. Ennek felismerése későbbi képződmény, nevezetesen a feminizmus diverszifikálódásához tartozik, illetve ahhoz az alapötlethez, miszerint a nők között nem csak hasonlóságok, hanem különbségek is vannak, hiszen társadalmi helyzetüknek, etnikumuknak, életkoruknak, szexuális orientációjuknak megfelelően más-más „női” tapasztalataik lehetnek.

Bármilyen összefüggésben is működnének, a nemi kapcsolatok hatalmi viszonyok. Ilyenként nyilvánulnak meg a nemek közti munkamegosztásban, a különféle döntéshozatalokban és a mindezt alulíró kulturális reprezentációkban úgy a magánszféra, mind pedig a közéleti szféra területén. A női és férfi szerepek tehát, úgy, ahogyan azok társadalmilag meg vannak határozva, illetve ahogyan azokat az emberek beélik, nem egyszerűen kiegészítik egymást, hanem hatalmi egyezkedések afölött, hogy ki, mikor, hol stb. mit csinálhat és mit nem. Persze ezek a kapcsolatok nem szűkülnek le az egymáshoz viszonyulás hatalmi vonatkozásaira, és nem is mindig így vannak észlelve, hanem a partneri együttélés különféle formáiban létezhetnek/percipiálódhatnak egy-egy kapcsolat történetén belül, avagy különböző kapcsolatok skáláján. Akárhogy is legyen, biztos az, hogy a feminizmus hívta fel a figyelmet a nemek közti kapcsolatok hatalmi implikációjára, és maga a feminista elemzés többek között arról ismerszik meg, hogy ezeket az alá- és fölérendelődési viszonyokat az alárendelt kategória szempontjából írja le. Azonban fontos az, hogy konkrét esettanulmányain keresztül mindig próbálja beazonosítani a nemek közti kapcsolatoknak a személyes tapasztalatokban megélt jelentéseit, megnézve azt is, hogy ki miként értékeli a hatalmi kapcsolatokat, természetesnek tartja-e avagy igazságtalannak, elfogadja-e őket avagy lázadozik ellenük. A valahogyan értelmezett tapasztalatokon túl azonban a nemek közti kapcsolatoknak mint igazságtalan hatalmi viszonyoknak a létezése egyértelműen kiderül azokból a statisztikákból amelyek kimutatják: a nők sokkal több időt fordítanak a házimunkára mint a férfiak olyan körülmények között is, amikor ők is jövedelmet hoznak a családba; a nők átlagosan kevesebb keresnek mint a férfiak, aminek egyik oka az, hogy az ún. feminizálódott szakmákban, illetve funkciókban dolgoznak, amelyek anyagi és szimbolikus elismertsége kisebb mint az ún. férfias munkáké; a nők lényegesen alacsonyabb számban vannak jelen a politikai döntésho-

zatal különböző struktúráiban; az ENSZ 1980-as statisztikája szerint világszinten a lehetséges munkák 2/3-át a nők végzik, ehhez képest a jövedelmeknek csak 10%-a, a tulajdonok különböző formáinak pedig csupán 1%-az övék; a világon az írástudatlanok 2/3-át a nők teszik ki, és az oktatáshoz való hozzáférés még mindig probléma a világ számos táján; a családon belüli erőszaknak és a nemi erőszaknak legtöbbször a nők az áldozatai.

GENDER MINT URALMI RENDSZER

Akár a nemi identitás alakulásáról és definiálásáról, akár a nemek közti kapcsolatok természetéről és működéséről beszélünk, minden esetben kiderül az, hogy létezik a társadalomban egy olyan hatalmi rendszer, amely az embereket a nemiségükre való hivatkozással különíti el és különbözteti meg egymástól. Mégpedig úgy, hogy közben rangsorolja is őket, illetve azokat a tevékenységeket, szerepeket és tulajdonságokat, amelyeket a nemiség „természetes” velejárójának tart.

Ilyen értelemben a *gender* a társadalmi hatalom egyik formája, melyet intézmények, diskurzusok és persze mindennapi gyakorlatok és gondolkodásmódok hoznak létre, közvetítenek és tartanak fenn. Egyrészt osztályozási rendszer, mely kulturális reprezentációkat produkál és tart fenn, tehát szimbolikus hatalomként az emberek gondolkodását és percepcióját szervezi. Másrészt pedig magában foglalja mindazokat a társadalmi, gazdasági és politikai mechanizmusokat (például a kirekesztést, a hátrányos megkülönböztetést, a munkahelyi szegregációt, a politikai alulreprezentáltságot), amelyek egyenlőtlenségeket hoznak létre a nők és férfiak között.

A társadalom *gender* rendje igen sokféle, akár történetiségében, akár adott időpillanat különböző helyein tekintjük azt. Az a rend, amely a nőket hátrányos helyzetbe hozza és a maskulin szerepek betöltőit privilegizálja az ún. patriarhális rend, melyről a tankönyv során sokszor esik még említés. Egyesek a patriarhátus fogalmát az ideológiák, kulturális reprezentációk, valamint a szexualitás és reprodukció körüli jelenségek megjelölésére szűkítik le, miközben például a kapitalizmusnak a szerepét a nemek közti egyenlőtlenségek létrehozatalában a termelés és általában a gazdaság terminusaiban ragadják meg (Walby, 1986). Mások, mint például Walby, úgy hívei a dualista elméletnek, hogy mind a patriarhátust, mind pedig a kapitalizmust az élet minden területén, tehát mind a kulturális ideológiákban, mind pedig a gazdasági mechanizmusokban működni látják. Az előbbi a férfiak és nők, az utóbbi pedig a tőke és a munkaerő közti társadalmi kapcsolatok vonatkozásában működik, s mint ilyenek egyidőben léteznek egyszerre és külön-külön, az elnyomás, az alárendelés és a kizsákmányolás különböző módjait okozván és tartván fenn.

A *gender* mint uralmi rend egyrészt önmagában (a partikuláris nemi kapcsolatokban), másrészt pedig az egész társadalom vonatkozásában strukturálja az erő-

viszonyokat. Minden esetben más hatalmi rendszerekkel együttműködve, illetve azokon keresztül nyilvánul meg, az uralmi viszonyok hálójának szerves eleme, melynek hiányában maga ez a háló egészen másképp nézne ki. Ezért mondhatjuk, hogy egyrészt az alá- és fölérendelések komplex rendszere tartja fenn a nemek közti egyenlőtlenségeket, másrészt pedig azt, hogy az utóbbi tartja fenn az előbbit, tehát a *gender* a társadalmi kapcsolatoknak és a kulturális reprezentációknak egyik alapvető építőeleme és médiuma.

Feladatok

- Értelmezd a biológiai nem és a társadalmi nem közti különbségtevést.
- Miért van fontossága annak, hogy felismerjük a szexualitás társadalmilag és kulturálisan létrehozott mivoltát?
- Hogyan jön létre és miként létezik a nemi identitás?
- Mit jelent az, hogy a nemek közti kapcsolatok hatalmi viszonyokként működnek?
- Milyen helye van a *gender* rendnek a társadalom működésének egészében?